

Султанова А.А.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАК
МААНИЛЕРИНИН ИЛИКТЕНИШ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Султанова А.А.

**ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЛАГОЛА БУДУЩЕГО
ВРЕМЕНИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

A.A. Sultanova

**ISSUES OF STUDYING THE VERB OF FUTURE
TENSE IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 81'367.625

Бул макалада кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн келер чак маанилеринин изилдениши тууралуу сөз болот. Кыргыз тилиндеги этиштер тууралуу эң эле алгачкы маалыматтар белгилүү окумуштуу, акын, мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун китептеринен башталат. К.Тыныстанов илим изилдөө багытындагы китептерди жазган эмес, ал окуучулар үчүн жана башка үйрөнүүчүлөр үчүн китептерди жазган. Себеби, анын заманында кыргыз тилинин араб тамгаларынын негизинде түзүлгөн алфавити жаралып, мамлекетине элдин сабатын ачуу, балдарды окутуу милдеттери алдыга коюлган болчу. Мына ушул милдеттер менен К.Тыныстанов ошондой китептерди жазган. К.Тыныстанов этиштин келер чагын **жакынкы чак** жана **ашыркы чак** деп эки топко бөлгөн. Анын термини, ашыркы чак деген термин алыскы, байыркы деген маанилерди берет. Белгилүү окумуштуу, К.Тыныстанов, репрессияланып анын көзү өтүп кеткенден кийин китептери да пайдаланууга тыюу салынып, андан кийин кыргыз тилин жазгандардын эмгектеринде ашыркы чак деген термин 1940-жылга чейинки гана эмгектерде жолугат. Андан ары кыргыз тилинин морфологиясын изилдеген бир канча илим изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде келер чакты **айкын келер чак** жана **арсар келер чак** деп эки топко бөлүп келе жатышат.

Негизги сөздөр: этиш, келер чак, айкын келер чак, арсар келер чак, жакынкы келер чак, ашыркы келер чак.

В этой статье обсуждается изучение будущих времен глаголов в кыргызском языкознании. Самые ранние сведения о глаголах в кыргызском языке начинаются с книг известного ученого, поэта и государственного деятеля Касыма Тыныстанова. К.Тыныстанов писал не исследовательские книги, а книги для студентов и других учащихся. Потому что в его время была создана азбука кыргызского языка на основе арабского алфавита, и перед государством стояла задача просвещать людей и воспитывать детей. Решая эти задачи, К. Тыныстанов написал такие книги. К. Тыныстанов разделил будущее время глагола на две группы: **близкое** и **древнее время**. Его термин «древний» означает «далекий, древний». Известный ученый К. Тыныстанов

подвергся репрессии. После его смерти его книги были запрещены, а термин «древность» появлялся только в произведениях кыргызскоязычных писателей до 1940 года. Далее, в работах нескольких ученых, изучавших морфологию кыргызского языка, будущее время делится на две группы: **будущее определенное время**, **будущее неопределенное время**.

Ключевые слова: глагол, будущее время, будущее определенное время, будущее неопределенное время, ближайшее будущее время, прошедшее будущее время.

This article discusses the study of future verb tenses in Kyrgyz linguistics. The earliest information about the verbs in the Kyrgyz language begins with the books of the famous scientist, poet and statesman Kasym Tynystanov. K. Tynystanov wrote not research books, but books for students and other students. Because in his time the alphabet of the Kyrgyz language was created on the basis of the Arabic alphabet, and the state was faced with the task of educating people and raising children. Solving these problems, K. Tynystanov wrote such books. K. Tynystanov divided the future tense of the verb into two groups: close and ancient tense. His term "ancient" means "distant, ancient." The famous scientist K. Tynystanov was repressed. After his death, his books were banned, and the term "antiquity" appeared only in the works of Kyrgyz-speaking writers until 1940. Further, in the works of several scientists who studied the morphology of the Kyrgyz language, the future tense is divided into two groups: the future is a certain time, the future is indefinite.

Key words: verb, future tense, future definite tense, future indefinite tense, near future tense, past future tense.

Этиш сөздөр ар кандай кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирет. Демек, тилдин жандуу, кыймылда болгон көрүнүштөрү этиш сөз түркүмү менен айтылып, этиш сөздөр тилдин лексикалык составындагы эң көп сөздөр болуп эсептелет. Ар түрдүү кыймыл-аракеттер убакыт менен ченелип, алар бат эле өтүп кетет. Мына ушундай болгондуктан кайсы тилде болбосун этиш сөздөрдүн чактары болот. Этиштерди учур чакта айтылган этиштер, өткөн чакта айтылган

этиштер жана келер чакта айтылган этиштер деп чактарга бөлүп окутуу келе жатышат.

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн түркүмү катары түшүндүрүлүп жазылышы белгилүү тилчи, жазуучу жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат. Кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептеринин автору болгон бул улуу инсандын китептеринде кыргыз тилинин лексикасы биринчи жолу грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөр түркүмдөргө ажыратылып, анын катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөр берилген. К.Тыныстанов кыргыз тилиндеги сөздөрдү морфологиялык жагынан топторго ажыратып чыгып, атоочторго жана этиштерге бөлүп, мектеп окуучулары үчүн окуу китеп жазган. Андан бери кыргыз тили боюнча мектеп окуучулары, атайын орто окуу жайлардын жана жогорку окуу жайлардын студенттер үчүн окуу китептери жазылып, алардын бардыгында этиш сөз түркүмү көлөмдүү орунду ээлеп келе жатат.

Этиш сөз түркүмүнүн грамматикалык чак категориясынын **өткөн чак, учур чак, келер чак** болуп бөлүнүшү жана терминдик жактан да ушинтип айтылышы биринчи жолу жогоруда аты аталып кеткен Касым Тыныстанов тарабынан сунушталып, азыркы мезгилге чейин окуу китептерде, грамматикаларда жана ар кайсы илимий эмгектерде ушинтип айтылып, ушундай терминдер менен жазылып келе жатат. Окумуштуу кыргыз тилинин морфологиясы окуу китебинде этиш сөз түркүмүн бир топ кенен жазып, анын чактары тууралуу айтканда келер чакты экиге бөлүп ажыратып жазган. “Келер чак экиге бөлүнөт.

1. **Жакынкы чак.** Жакында иштеле турган жана иштелүүгө ишенилген аракетти – жакынкы чак дейбиз.

2. **Ашыркы чак.** Көптө иштеле турган жана иштелишине күдүк болгон аракетти – ашыркы чак дейбиз [5, 64-65-бб.]. Ал жакынкы чакты *-а* жана жак мүчөлөрү менен уюшулат, деп белгилеп киргизет.

Кыргыз тилиндеги этиштер тууралуу эң эле алгачкы маалыматтар белгилүү окумуштуу, акын, мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун китептеринен башталарын жогоруда айтып өттүк. К.Тыныстанов илим изилдөө багытындагы китептерди жазган эмес, ал окуучулар үчүн жана башка үйрөнүүчүлөр үчүн китептерди жазган. Себеби, анын заманында кыргыз тилинин араб тамгаларынын негизинде түзүлгөн алфавити жаралып, мамлекетине элдин сабатын ачуу, балдарды окутуу милдеттери алдыга коюлган болчу. Мына ушул милдеттер менен К. Тыныстанов ошондой китептерди жазган.

Ошентип, 1934-жылы анын 5- жана 6- жыл үчүн

тил сабактары деген аныктама менен кыргыз тилинин морфологиясы окуу китеби жарыкка чыккан. Ал сөздөрдү **курама сөздөр** жана **улама сөздөр** деген эки топко бөлгөн. Мына ошол бөлүнүштөрдөн улам морфология китебинде этиштерди **курама этиштер, улама этиштер** деген эки бөлүк менен жазган. Китепте курама этиштердин өзгөрүшү тууралуу айтылбай, улама этиштер деген темадан кийин этиштин өзгөргөн түрлөрүн жазган. Булар азыркы окуу китептердеги этиштин грамматикалык категориясына туура келгенсыйт.

Этиштин чактары, чактар боюнча өзгөрүү өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз кылып, келер чак тууралуу да жазып өткөнүн көрөбүз. “Боло турган кыймылды, аракетти келер чак дейбиз” [5, 69-б.], деп жазат эреже катары айтып. Келер чакты **жакынкы чак** жана **ашыркы чак** деген эки топко бөлөт. “Жакында иштеле турган жана иштелүүгө ишенилген аракетти жакынкы чак дейбиз. Маселен: Мен комсомолго жазыламын дегенде аракеттин жакында боло тургандыгына жана ал аракеттин иш жүзүнө ашарына ишенип сүйлөдүм” [5, 34-88-бб.].

“Ашыркы чак. Көптө иштеле турган жана иштелиши күдүк болгон аракетти ашыркы чак дейбиз. Маселен: Мен комсомолго жазылармын дегенде менин тез арада жазыларым белгисиз жана жазылышым да күдүк болуп турат,” деп, бул чактын жекелик, көптүк одоно, жекелик, көптүк сылык түрлөрүнө мисалдар келтирген [5, 69-70-бб.].

Касым Тыныстановдун термини, ашыркы чак деген термин алыскы, байыркы деген маанилерди берет. Ошентип анын ою боюнча келер чак жакынкы, тактап айтканыбызда, жакын эле убакыт аралыгында боло турган кыймыл-аракетти жана байыркы, тактап айтканыбызда, бир топ убакыттан кийин боло турган кыймыл-аракетти билдирет. Репрессияланып анын көзү өтүп кеткенден кийин китептери да пайдаланууга тыюу салынып, андан кийин кыргыз тилин жазгандардын эмгектеринде ашыркы чак деген термин 1940-жылга чейинки гана эмгектерде жолугат.

Кыргыз тилинде этиш сөз түркүмү, анын чактары К.Тыныстановдон кийин чыккан окуу китептерде айтылып, уламдан улам бул ойлор өркүндөп жазылып келген. Ошолордун катарында Ү.Бактыбаевдин “Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология)” деген эмгеги жаралган. Автордун кириш сөзүндө, “Кыргыз тилинин этиш бөлүгү деген китепчени иштөөдө негизги алдыга коюлган максат:

1. Кыргыз тилинин морфологиясындагы этиш бөлүгүн илимий жактан чыңдоо менен, кайсы бир учурларына ар түркүн тактоо жүргүзүү болуп эсептелет.

2. Бул китепче мугалимдерге жана окуучуларга арналуу менен бирге алардын кыргыз тили илимине көз караштарын кеңитүү максатын да алдыга койгон. Кыргыз тилинин ушул күндө жашап турган мектеп грамматикаларынын этиш бөлүгүнө бир кыйла тактоолор киргизилди” [2, 4-б.], деп жазганынан бул эмгектин кыргыз тилиндеги этиштер боюнча эң эле алгачкы илимий изилдөө болгондугун билсек болот.

Эмгек анча көлөмдүү эмес, 2,5 басма табак көлөмдө жарыкка чыккан. Китепте этиш, этиш сөздөр тууралуу маалымат берилип, этиштин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Эмгекте “Жалкы жана жалпы этиштер. Негизги этиштер. Катыш (буйрук) этиштер. Этиштин оң жана терс түрү жөнүндө. Этиштин түрлөрү. Жардамчы сөздүү этиштер. Курама атооч менен мүчөлүү жалпы этиштер. Этиштин жакталышы. Тууранды этиштер” – деген темалар талдоого алынып жазылган. Китептин мына ушул мазмунунда көрүнгөндөй, этиштин чактары боюнча атайын тема берилип жазылган эмес.

Этиштин чактары тууралуу атайын маалымат берилбей, чак маанилери, этиштин жакталышында айтылып өткөндүгүн көрөбүз. “Жакынкы чактын жакталышы” [2, 35-б.] деген теманын астында жекелик одоно жана сылык, көптүк одоно жана сылык түрлөрдө *бар, кет, ор, жүр* деген этиштердин жакталышын таблица түрүндө берет да, “Жакынкы чак этиштин ички мааниси жагынан алып караганда, боло турган кыймылдын анык шексиз боло тургандыгын көрсөтөт. Мисалы: *мен мектепке барамын* дегенде, менин мектепке бара тургандыгым ачык айкын болуп турат” [2, 35-б.] – деп жазат.

Автор келер чактын айкын келер чак түрүн ошентип **жакынкы чак** деп атаган. Ал эми этиштин **арсар келер чак түрүн ашыркы чак** деп атап, кашаанын ичине **арсар** деген сөздү кошо жазган да, жекелик одоно жана сылык, көптүк одоно жана сылык түрлөрдө *барар, кетер, оор, жүрөр* деген этиштердин жакталышын таблица түрүндө берген. Эмгекте кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы тууралуу маалыматтары мына ушулар.

Ошентип, Ү. Бактыбаев этиштин айкын келер чак түрүн жакынкы чак, **арсар келер чагын ашыркы чак** деп К. Тыныстановдун терминин колдонуп атаган. ХХ кылымдын отузунчу жылдарында мектеп окуучулары үчүн эмес, мугалимдер үчүн, болбосо атайын орто окуу жайлар үчүн кыргыз тили боюнча кыргызча жазылган ушул гана эмгек колубузга тийди. Биздин оюбузча, айкын келер чакты жакынкы келер чак деп, **арсар келер чакты минтип ашыркы келер чак** деп атагандык жаңылыштык болуп эсептелет. Андан кийинки

окуу китептерде бул жаңылыштык кайталанган эмес.

И.А. Батмановдун мындан мурдараак кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшү боюнча “Части речи в киргизском языке (материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка)” деген эмгеги жарыкка чыккан. Эмгектин аты эле айтып тургандай окумуштуу кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн аныктап, аларга мүнөздөмө берүүгө аракеттенген.

“Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеби” 1964-жылы жазылып, ал китептин баш сөзүндө “бул эмгек биринчи тажрыйба болгондуктан, анда ар кандай кемчиликтердин да болушу мүмкүн” экендиги эскертилген. Бирок тогуз автордун биргелешип аткарган бул окуу китептин ийгиликтери көп болгон. Китептин биздин темабызга тиешелүү этиштин келер чак бөлүмүн А. Турсунов жазган.

Келер чактын кандай экендиги айтылып, “Этиштин келер чагын уюштурууга катышуучу мүчөлөр жана келер чактын бере турган маанилери ар түрдүү: кээ бирөөлөрү кыймыл-аракеттин келечекте болору анык экендигин билгизсе, айрымдары анын болору күмөндүү экендигин билдирет”, деп аныкталып жазылган иштин башталышында. Андан ары ошол маанилерге жараша **айкын келер чак** жана **арсар келер чак** деп келер чактын экиге бөлүнүшүн айырмалап көрсөтөт. Бирок, “айкын келер чак да этиштик уңгуга же негизге чакчыл *-а, -й* формаларынын, андан тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат”, деп жөнөкөй учур чактын уюшулганы менен бирдей дегендей ой менен түшүндүрөт. Ошол эле китептин башка бир бетинде жөнөкөй учур чактын “*-а, -й* формасындагы чакчыл этишке жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат”, деп жазылган. Көрүнүп тургандай, аныктамалар бирдей, бирок ошол аныктамаларды түшүндүргөн мисалдарда жөнөкөй учур чакта жөнөкөй учур чакты, айкын келер чакта айкын келер чакты туюндурган маанилерде шек жок.

Грамматикада айкын келер чактын төрт мааниси катталган.

1. Жакын арада боло турган кыймыл-аракет мааниси.

2. Кээде кыймыл-аракетти келечекте, качандыр бир убакта болорун билдирген маани.

3. Экинчи бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан келип чыга турган натыйжаны билдирген маани.

4. Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракет билдирген маани.

Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү менен уюшула турганын конкреттүү мисалдар менен көрсөтөт. Терс түрүнүн “*-бас* формасы менен” бериле турганын

баяндаган.

Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн 1980-жылы чыккан окуу китебинде этиш сөз түркүмүн С. Кудайбергенов жазып, ага төмөнкүдөй аныктама берет: “Этиш – кыймыл-аракетти билдирет. Кыймыл-аракеттин мааниси кең. Ал *жүзүр, чурка, бас, каз, жаз* сыяктуу кыймыл-аракеттиги ачык билинип турган этиштер менен бирге ал-абал (*отур, тур*), ал-абалдын өзгөрүшү (*кара, агар, жаши*) жана *эсте, ойло, ук, тыңша* сыяктуу түшүнүктөрдү да кыймыл-аракет түрүндө көрсөтөт” [4, 132-б.]. Ошентип, негизинен этиштердин кыймыл-аракетин ачык билдиргенден башка да этиш маанилердин бар экенин белгилеп келип, автор аларды **учур чак, келер чак** жана **өткөн чак** этиштер деп бөлүштүрөт. Албетте, этиш сөз түркүмүнүн түрлөрүн атаган бул терминдер бул окуу китептин авторлоруна чейин эле колдонулуп келе жаткан терминдер.

Этиштин келер чагын С. Кудайбергенов, “Келечекте болуучу кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышы бирде күнөмсүз, ачык болсо, бирде күнөм туудурушу мүмкүн. Ушул маанисине карата келер чак айкын келер чак, арсар келер чак болуп өз ара экиге бөлүнөт”, – деп жазат. Айкын келер чак “формалык белгиси боюнча учур чактын *-a// -e// -й* формасынан айрылбайт. Келер чактык же учур чактык мааниде колдонулушу сүйлөмдүн контексти боюнча аныктала” турганын атайы белгилеген. Буга чейинки, 1964-жылдагы окуу китептен айырмаланып бул окуу китепте айкын келер чактын эки гана мааниси көрсөтүлгөн.

1. Кыймыл-аракет сүйлөнгөн мезгилден кийин болорун билдирет.

2. Адаттанган сыяктуу дайыма болуучу кыймыл-аракетти туюндурат [4, 172-б.].

Бул эки китептин экөөндө тең келер чакты уюштурган грамматикалык каражаттардын, чакчыл мүчөсү менен жак мүчөлөрдүн, жөнөкөй учур чакты да уюштура тургандыгы айтылган. Учур чак же келер чак экендиги контекстте гана ажыратылат деп көрсөтүлгөн.

Этиш сөз түркүмүнүн келер чагы тууралуу профессор И. Абдувалиев бир канча кененирээк түшүнүк берген. Жогорку окуу жайлардын “Кыргыз тили жана адабияты” адистигинде окуган студенттер үчүн жазган окуу китебинде “кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн баштапкы форма турушунда эле грамматикалык чак маанилери бар болот”, деп жазып, этиш сөздөрдүн дайыма биринчи жактын атынан экинчи жана үчүнчү жактарга карата буюруу, өтүнүү сыяктуу маанилерде айтыларына маани берген. Бирок, өзүнөн мурдагы жарык көргөн окуу китептердин, окуу куралдардын

традициясынан чыкпай кыргыз тилиндеги келер чак этиштерди айкын келер чак, арсар келер чак деп экиге бөлүп карайт [1, 187-192-бб.].

Айкын келер чакка мүнөздөмө берип, “Айкын келер чак учур чактай эле чакчыл негиздерге тиешелүү жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат” [1, 188-б.], деп жазып, айкын келер чактын учур чактан болгон айырмачылыктарын көрсөтүп жазат. Андан ары айкын келер чактын туюндурган грамматикалык маанилерин баяндап, уюшулуш жолдорун көрсөтүп жазган.

Арсар келер чакка мүнөздөмө берип, анын грамматикалык маанилерди уюштурушун жана арсар келер чак маанилердин уюшулуш жолдорун көрсөтөт. Башка эмгектерден айырмаланып бул окуу китепте арсар келер чактын уюшулушунун жети түрүн ачып көрсөтүлүп жазылган [1, 190-191-бб.].

Бул автордун окуу китебинин экинчи басылышында бир топ башкача ойлор айтылган. Учур чактын уюшулушундагы грамматикалык каражаттар саналбайт да, көбүнчө татаал формада ишке ашарын жана жөнөкөй учур чактын *-ууда* мүчөсү менен уюшулары айтылат [1, 168-171-бб.].

Окумуштуу учур чакты, тактап айтканда татаал учур чакты уюштурууга катышкан *жаш, тур, жүз, отур* сыяктуу жардамчы этиштерге токтолуп өтүп, алардын катышуусунда чакчылдын мүчөлөрүнүн ролу белгиленет (1, 170-171-бб.).

Ал эми келер чактын уюшулушунда бул окуу китеп да өзүнүн мурункулардан кескин айырмалана бербеген. Бирок анда сөз маанилерине өзгөчө маани берилип, “кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн баштапкы форма турушунда эле грамматикалык чак маанилери бар болот. Анткени алар биринчи жактын атынан экинчи жакка талап кылуу, буюруу мааниси менен кандайдыр кайрылуу ирегинде айтылат. Ал эми талап кылуу, буюруу, кайрылуу маанилериндеги сөздөрдө кыймыл-аракеттин сүйлөшүп жаткан учурдан кийин боло тургандыгы, айтылган сөздүн соңунда аткарыла тургандыгы кошо жүрөт” [1, 182-б.], деп жазган. Чынында эле ар кандай этиш сөздүн баштапкы формасы экинчи жак, жекелик сан, талап кылуу маанилеринде болот. Кыргыз тилинде гана эмес, дээрлик бардык түрк тилдеринде этиштин баштапкы формасы мына ушундай экендиги талашсыз.

Ал эми ошол экинчи жак буюруу дегендин өзү кыймыл-аракеттин, ал-абал көрүнүшүнүн алдыда боло турганын, келечекте аткарылышын талап кылат. Ошону менен бирге окуу китепте келер чакты уюштурган каражаттар да көрсөтүлүп, мисалдар берилген [1, 182-184-бб.].

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. Окуу куралы. - Б., 2014. -160-192-б.
 2. Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология). Окуу куралы. - Ф., 1939. - 4-35-бб.
 3. Батманов И.А. Части речи в киргизском языке (материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка). - Ф. 1936., 102-132-б.
 4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттерине арналган окуу китеби. - Ф., 1980. 132-172-бб.
 5. Тыныстанов К. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактар. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934. 34-88-б.
 6. Машрабов А.А., Көкчөева С.А. Орус жана кыргыз тилдеринде кыймыл этиштерди изилдөөнүн тарыхы (XIX-XX кылымдардын илимий материалдарында чагылдырылышы). Известия вузов Кыргызстана. 2019. №10. С. 146-150.
 7. Ураимов К.М. Сравнительные задачи обучения именительных и числительных глаголов в узбекских школах. Наука и новые технологии. 2012. № 3. С. 290-293.
-